

Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v socialistickém Československu

Změny v délce pracovní doby v Československu

Ve vývoji mimopracovní doby a volného času v Československu lze nalézt řadu rysů shodných s vývojem v ostatních vyspělých zemích i celou řadu odlišností typických nejenom pro Československo, ale i pro některé další evropské socialistické země. Mezi shodné tendence patří zejména:

1. Postupné zkracování pracovní doby v týdenním, ročním či životním cyklu a na ně vázaný růst mimopracovní doby.

2. Restrukturace mimopracovní doby ve prospěch zvýšení podílu aktivit volného času. V socialistických zemích se však, v porovnání s vyspělými kapitalistickými zeměmi, projevují některé charakteristické odlišnosti a specifika, k nimž patří zejména stupeň demokratičnosti těchto procesů, univerzálnost, se kterou se promítají legislativní úpravy do života pracujících tříd a vrstev, záměrné a dlouhodobě koncipované vyrovnávání základních třídních rozdílů ve sféře práce a pracovních režimů i ve struktuře mimopracovní doby.

Před vznikem samostatného československého státu v roce 1918 činila zákonná pracovní doba 11 hodin denně, ovšem v řadě průmyslových odvětví (zejména ve velkých strojírenských podnicích) byla v té době již poněkud nižší. Přejít na osmi-hodinový pracovní den uskutečnilo Československo v r. 1918 a jako jeden z prvních států ratifikovalo dohodu Mezinárodní organizace práce z r. 1920 o *Omezení pra-*

JIŘÍ LINHART - JANA VÍTEČKOVÁ
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

covního dne v průmyslových podnicích na 8 hod. denně a 48 hod. týdně. Čtyřicetiosmi-hodinový šestidenní pracovní týden platil v československém národním hospodářství až do roku 1956, kdy se pracovní doba zkrátila na 46 hodin týdně. Od r. 1966 přecházelo národní hospodářství postupně na 42,5hodinový pětidenní pracovní týden (41,5hodinový ve dvousměnných a 40hodinový ve třisměnných a nepřetržitých provozech). Tento přechod byl v podstatě ukončen v letech 1968–1969, kdy byla tato zákonná úprava zakotvena v životním rytmu prakticky všech sociálních skupin naší společnosti.

Tempo zkracování pracovní doby (která po dlouhou dobu zůstávala prakticky neměnná) se v posledních letech zrychlilo a i když do budoucnosti nelze očekávat žádné překotné zkracování, lze předpokládat, že tento trend bude v následujících letech pokračovat směrem ke zkrácení pracovní doby na 40 hodin týdně. Při posuzování procesu zkracování pracovní doby je třeba vzít v úvahu jeho univerzálnost. Jestliže zákonná úprava z r. 1918 se týkala maximálně 60 % zaměstnaných osob, tj. pouze dělníků a státních zaměstnanců, a ani zdaleka nebyla obecně dodržována,¹ v současné době se legislativní úpravy dotýkají prakticky veškeré zaměstnané populace (s jistými odchylkami v zemědělské družstevní výrobě). Vzhledem k tomu, že v Československu je velmi vysoká zaměstnanost žen,² mají tato zákonná opatření podstatný regulující vliv na téměř veš-

¹ Chyba [8] uvádí, že v roce 1928 pracovalo více než 48 hodin týdně 3,5 % dělníků v baňském průmyslu, 8 % v kovozpracujícím průmyslu, 34,9 % v dřevozpracujícím, 8,5 % v textilním, 39,1 % v kožedělném, 14,5 % v chemickém průmyslu. Největší podíl průmyslových pracovníků s více než 48hodinovým pracovním týdnem byl ve stavebnictví, kde dosáhl 47,7 %. Průměrný pracovní týden pracovníků v obchodě byl 83 hodin, v restauracích 74 hodin, v pekárnách 72 hodin. Podobná pracovní doba se týkala i učňů, kteří pracovali v restauračních a hotelových provozech až 110 hodin týdně.

² Před válkou průmysl zaměstnával 28,7 % žen a ženy tvořily více než polovinu námezdných dělníků na velkostatech [1]. V kapitalistických podmínkách měla zaměstnanost žen často skrytý charakter, jejich pracovní postavení nebylo právně ani společensky vyhraněné (zejména u tzv. pomáhajících členů v domácnosti, v obchodě a zemědělství, u služek apod.). Socialismus práci žen plně zveřejnil a začlenil ji do stejných sociálních vazeb jako mužskou práci.

kerou populaci v produktivním věku a je pochopitelné, že jakákoli změna v této oblasti se bezprostředně projevuje v životním způsobu celé společnosti.

Univerzálnost prosazení zákonných úprav pracovní doby je výrazně svázána s univerzálnitou socialistického vlastnictví výrobních prostředků. V Československu je pouze 5,3 % osob v soukromém sektoru (jedná se převážně o zemědělce). Do socialistického vlastnictví, ať již státního nebo družstevního, přešel nejenom velký průmysl, ale i zemědělství, obchod a služby. V socialistickém československém zemědělství se pracovní doba značně přiblížila délce pracovní doby v ostatních odvětvích, i když je dosud rozložena v průběhu roku poněkud nerovnoměrně. V r. 1972 odpracoval jeden trvale činný pracovník JZD (socialistických družstevních zemědělských podniků) v průměru 2106 hodin, rozvržených do 239 pracovních dnů o průměrné délce asi 8,5 hod., zatímco v průmyslových podnicích ČSSR bylo v r. 1971 odpracováno průměrně 229,8 pracovních dnů. Reálný rozdíl v délce pracovní doby je však v důsledku přesčasové práce v průmyslu (v rozsahu asi 6 % pracovní doby) i některých dalších faktorů skrytých v odlišné metodice výkaznictví ještě o něco menší. Podobná situace je i ve službách, kde platí zákonná ustanovení o délce pracovní doby v plném rozsahu a zneužívání práce učňů je zcela vyloučeno. Pětidennímu pracovnímu týdnu se přizpůsobila i celá školská soustava, i když se přitom musela vyrovnávat nejen s organizačními, ale i obsahovými problémy. Univerzální prosazení zákonných norem regulujících délku a uspořádání pracovní doby je významným faktorem homogenizace podmínek života všech sociálních tříd a vrstev naší společnosti, a to jak ve sféře práce, tak v mimo-pracovní době a volném čase. Přispívá zejména k radikálním proměnám ve způsobu života zemědělského obyvatelstva, právě tak jako ke zmenšení rozdílů mezi způsobem života v průmyslových a měst-

ských lokalitách a na vesnici. Zároveň však tato univerzálnost změn v délce a uspořádání pracovní doby zvyšuje nároky na úroveň celospolečenského řízení a racionalitu prováděných zásahů na základě analýzy všech jejích možných, vzájemně propojených sociálních důsledků.³

K výrazným změnám došlo i v délce roční pracovní doby. Před druhou světovou válkou nebyla v ČSR otázka souvislého pracovního volna v průběhu roku, tzv. dovolených, právně jednoznačně upravena. Individuální úpravy v některých odvětvích a podnicích byly pro dělníky značně nevýhodné [15], a i ty byly v době masové nezaměstnanosti ve třicátých letech obcházeny [8]. Dnes je v ČSSR minimální, zákonem garantovaná délka dovolené 2 týdny, která se po pěti letech zaměstnání prodlužuje na 3 týdny. Nárok na čtyřtýdenní dovolenou mají pracovníci všech odvětví národního hospodářství po 15 letech zaměstnání. Speciální zákonná opatření prodlužují délku dovolené u mladistvých, učitelů, horníků i některých dalších skupin pracovníků. Zvláštní úprava délky dovolené platí i pro členy JZD; její skutečná délka je, až do výše platné ve státním sektoru, určována kolektivním rozhodnutím členů družstva. Také délka dovolené je tedy upravena v podstatě univerzálně, bez ohledu na odvětví národního hospodářství, charakter pracovní činnosti a vlastnický sektor státní či družstevní.

Sociologické výzkumy ukázaly, že většina pracujících pokládá právo na dovolenou za podstatnou součást svých sociálních práv. Přesto však asi jedna čtvrtina všech zaměstnaných občanů svůj nárok na dovolenou nevyužívá, přitom se v Československu projevují trendy známé i z jiných zemí. V r. 1967 si například podle údajů mikrocensu nevybralo dovolenou 13,6 % nemanuálních pracovníků (mužů), 18,3 % dělníků a 55,4 % členů JZD,⁴ ze soukromé hospodářících zemědělců si nevytvořilo delší souvislé pracovní volno 85 %.

Rozdíl mezi zemědělci-družstevníky a

³ Např. podle údajů ministerstva práce a sociálních věcí bylo o sobotách otevřeno počátkem roku 1970 pouze 22,0 % prodejen průmyslového zboží a 63 % prodejen potravin a zeleniny. V téže roce bylo např. v sobotu mimo provoz 99,5 % mateřských škol, 96,1 % jeslí, 99,6 % družin a klubů mládeže při základních devítiletých školách. Pro rodiny s dětmi (přes 50 % dětí v předškolním věku navštěvuje

mateřskou školu) se tak vytvořila velmi nepříznivá situace, jejíž řešení urychlilo ve svých konečných důsledcích celý proces postupného zavádění pětidenního pracovního týdne.

⁴ V průmyslu připadá na jednoho pracovníka v průměru 16 dnů dovolené, v zemědělských družstvech 9 dnů.

soukromě hospodařícími zemědělci ukazuje názorně, jak zemědělská velkovýroba, organizovaná na bázi zespolečenštění výrobních prostředků, vytváří podmínky pro racionálnější, téměř průmyslovou organizaci práce i celého životního rytmu. Důvody, proč si členové JZD přesto masově nevybírají dovolenou, nelze ovšem hledat v oblasti zákonných norem nebo výraznější ekonomické deprivace. Jednou z příčin je specifický charakter práce, umožňující celkem nerušený kontakt s přírodou a přitom vyžadující koncentraci pracovního úsilí do letních měsíců, které jsou mimořádně příznivé pro rekreaci. Svou roli zde hraje i tradice chovu domácích zvířat a pěstování ovoce a zeleniny, která sice znamená pro rodiny zemědělců i společnost určitý ekonomický přínos, na druhé straně však limituje volné využívání části mimopracovní doby. Výrazným faktorem je zejména nedostatek tradice – vzorce využívání dovolených se u zemědělců teprve tvoří a nejsou dosud pevně zafixovány ve struktuře potřeb a návyků.

U nezemědělské, zejména městské a velkoměstské populace v Československu se vzorce využívání delšího souvislého pracovního volna (víkendů a dovolených) standardizovaly a fixovaly mnohem výrazněji a mají poměrně obecnou přitažlivost. Platí to zejména o tzv. chataření, které se stalo vážným celostátním problémem. I když podle sčítání lidu z roku 1970 vlastní chatu či jiné rekreační obydlí jen 5 % domácností, ve velkých městech je počet vlastníků a uživatelů soukromých rekreačních objektů nepoměrně vyšší. V Praze v roce 1971 [14] vlastnilo chatu či chalupu 27,3 % domácností, v Bratislavě 9 % [9]. Z obyvatel hlavního města Prahy uvedlo pouze 26 %, že nemají možnost chatu (ať již soukromou či podnikovou) používat. Obdobná situace byla zjištěna i v Ostravě [6]. Při hodnocení tohoto jevu je třeba vycházet z toho, že jde převážně o dobře vybavené druhé bydlení. Již v r. 1967 ukázal rozbor vybavenosti chat na Ostravsku předměty dlouhodobé spotřeby, že 9 % chat mělo více než jednu místnost, 13 % chat bylo trvale vybaveno televizorem, 5 % ledničkou, 7,5 % gramofonem či magneto-

fonem [23]. Od této doby se vybavenost rekreačních objektů druhého bydlení dále výrazně zvýšila [19].

Velmi atraktivním vzorcem trávení dovolené se stává v ČSSR v posledních letech zahraniční turistika. V r. 1960 vycestovalo do zahraničí jen 514 000 osob, v r. 1964 více než dva milióny, v r. 1974 již více než 5,8 mil. a trend je stále stoupající. V r. 1967 uvedlo 17,1 % dotázaných v mikrocensu, že bylo v uplynulých třech letech v zahraničí, v r. 1970 odpovědělo na analogicky položenou otázku kladně již 26 % dotázaných [24]. V r. 1971 strávilo dovolenou v zahraničí 24,8 % občanů Bratislavy, přitom 53 % dotázaných bylo v zahraničí alespoň jednou v uplynulých pěti letech [9]. Další rozvoj automobilismu, zvyšování hmotné životní úrovně rodin a předpokládané prodloužení nejkratší zákonné dovolené na tři týdny [26] povede proto pravděpodobně k dalšímu rozšiřování těchto forem trávení souvislého volna.

Proces postupného zkracování pracovní doby má rovněž svůj důležitý rozměr celoživotní. Na jedné straně věk dávající právo na odchod do důchodu klesl na 60 let u mužů a 53–57 let u žen, na druhé straně se prodloužila základní školní docházka na devět let a stále větší počet mladých lidí pokračuje v přípravě na povolání na středních a vysokých školách. Bezprostředně po ukončení základního vzdělání vstupuje do pracovního poměru pouze 7,7 % populačního ročníku, přičemž zhruba 80 % z nich tvoří dívky. Do učebního poměru v dělnických a zemědělských profesích vstupuje asi 74 % chlapců a 40 % dívek, na výběrových středních školách pokračuje ve studiu jedna čtvrtina chlapců a 44 % dívek. Pro více než 90 % mládeže se tedy délka přípravy pro povolání, a tím i doba vyvázání z rytmu a sociálních konsekvencí spjatých se zařazením do pracovního procesu prodlužuje minimálně o další dvě až čtyři léta, neboť z hlediska délky přípravy na povolání se rozdíl mezi středním (ukončeným převážně maturitou) a učňovským školstvím velmi rychle stírají. Dětská práce, před druhou světovou válkou obvyklá zejména v zemědělství, se prakticky nevyskytuje.⁵

⁵ Rázga [15] např. uvádí, že před první světovou válkou v r. 1906 byla jedna třetina všech rakouských

dětí (včetně českých zemí) výdělečně činná (zejména v zemědělství), přičemž jejich pracovní den dosa-

Přitom je podstatné, že i přístup ke vzdělání je v Československu výrazně demokratizován. Ve školním roce 1972/73 studovalo na gymnásiích 51,7 %, na středních odborných školách 61,7 % a na vysokých školách 44,6 % studentů dělnického původu a alespoň na středních školách se již třídní složení studentů přibližuje sociálnímu složení celé populace.

Shrňme-li tedy, lze říci, že společenské změny, k nimž došlo v ČSSR po roce 1948, zejména odstranění soukromého vlastnictví, združstevnění zemědělství a vznik socialistické zemědělské velkovýroby, masové zapojení obyvatel, zejména žen, do pracovního procesu, spolu s uvedenými legislativními úpravami výrazně zhomogenizovaly československou společnost z hlediska základního pracovního režimu, podřídily masy pracujících průmyslovému rytmu činnosti, dokončily odtržení pracoviště od bydliště, a to prakticky v celém rozsahu československé ekonomiky. Rozdíl mezi jednotlivými třídami československé společnosti se z hlediska délky a rytmizace pracovní doby minimalizovaly, zmenšily se i rozdíl mezi jednotlivými profesionálními skupinami. Naproti tomu se staly patrnějšími i sociálně závažnějšími difference spjaté s věkem a pohlavím.

Homogenizace hmotných podmínek pro volný čas

Další sférou, v níž probíhá intenzivní a akcelerující proces vyrovnávání postavení jednotlivých tříd a velkých společenských skupin jsou hmotné podmínky pro volný čas. Tento proces má v podstatě dva základní trendy: vyrovnávání v oblasti institucionální báze aktivit v mimopracovní době a ve volném čase a zvyšování individuální vybavenosti domácností předměty zkracujícími dobu nezbytnou pro zabezpečení chodu domácnosti i předměty umožňující pestřejší a bohatší využívání volného času.

Československo mělo sice tu výhodu, že zdědilo po předmnichovské republice poměrně širokou síť jak kulturních zařízení, tak nejrůznějších služeb, včetně služeb pro

volný čas. Tato síť však byla velmi nerovnoměrně distribuována lokálně, většina těchto zařízení se koncentrovala do českých zemí a Slovensko, zejména jeho východní část, patřilo k územím značně zaostalým. Proces vyrovnávání těchto územních nerovností byl jedním ze základních úkolů socialistické kulturní revoluce, v níž, zejména v průběhu padesátých let, byl položen důraz na vybudování institucionální a materiální základny místní kultury v Československu, na zpřístupnění základních demokratických a socialistických kulturních hodnot minulosti a na aktivní kulturní politiku orientovanou zvláště na rozvoj lidové tvořivosti a tvorbu těch hodnot, které vyjadřovaly socialistické ideály. Například investice do školství, kultury a osvěty se na Slovensku, jehož obyvatelstvo tvoří asi 30 % všech obyvatel ČSSR, pohybovaly v letech 1950–1970 kolem 40 %, investice do zdravotnictví a sociální péče kolem 38 % a do bytového hospodářství mezi 35–40 % všech investic.

Tyto akce celkově zhomogenizovaly české a slovenské země z hlediska nasycenosti území kulturními institucemi a ve svém úhrnu zařadily Československo mezi země s nejvyšší úrovní a hustotou kulturních zařízení, mezi země s nejmenším rozdílem mezi městem a venkovem. Podle údajů ministerstva kultury bylo v roce 1968 téměř 80 % všech obcí (včetně těch nejmenších s méně jak 500 obyvateli) vybaveno prostorami a objekty pro kulturní a společenský život. Uvážíme-li, že se Československo vyznačuje mimořádně hustou sídlištní sítí, že značná část venkovského obyvatelstva pracuje ve městech a že průměrná vzdálenost mezi obcemi je necelé dva kilometry, lze hovořit o tom, že se institucionální podmínky pro činnosti ve volném čase velmi vyrovnávají.⁶

Oblast individuální vybavenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby je ovlivněna procesy socialistické přestavby daleko zprostředkovaněji než oblast regulace pracovní doby, zaměstnanosti či fungování služeb a zařízení pro volný čas. V této oblasti nepůsobí totiž pouze aktuální postavení tříd či sociálních skupin ve spo-

hoval či přesahoval 8 hod. Přitom jedna pětina zaměstnaných dětí pracovala i v noci a téměř čtyři pětiny více než 30 týdnů v roce.

⁶ Rozdíly v kvalitě však zůstávají a jsou jak z hlediska technické vybavenosti objektů, tak programové úrovně relativně značné.

Tabulka 1. Vývoj vybavenosti domácností některými předměty dlouhodobé spotřeby podle třídní ekonomického postavení hlavy domácnosti a roků šetření (v %) ⁷

Předmět	Dělníci			Zemědělci			Zaměstnanci			Průměrná vybavenost		
	1967	1970	1973	1967	1970	1973	1967	1970	1973	1967	1970	1973
chladnička	45,7	71,1	81,3	40,0	68,4	79,5	66,1	84,6	93,0	47,4	70,1	78,9
pračka	85,7	88,7	91,6	85,6	90,6	95,8	85,0	86,7	92,6	80,1	85,4	89,2
samostatná ždímačka	21,4	20,9	25,3	20,0	28,6	22,6	25,0	25,2	33,3	21,6	22,3	27,6
vysavač	48,0	59,3	68,0	28,7	46,8	57,2	74,8	86,1	85,2	51,9	64,4	64,6
šicí stroj	62,7	60,8	64,6	69,9	77,9	64,8	69,6	69,3	71,0	66,7	67,1	68,1
osobní automobil	10,4	14,6	23,1	10,2	14,5	29,5	21,6	33,6	41,1	12,4	19,0	24,9
motocykl	19,7	23,8	22,5	27,7	35,2	41,5	15,6	15,8	18,2	16,0	18,8	18,7
moped, skútr, motokolo	19,6	14,9	10,6	19,5	15,7	21,1	17,5	13,8	13,0	16,5	12,8	11,4
jízdní kolo pro dospělé	56,8	51,3	54,5	62,5	69,2	66,9	51,9	52,7	56,7	51,2	49,8	51,8
televizor	73,1	88,6	91,2	55,8	74,8	91,0	82,4	93,8	95,6	66,4	83,8	85,5
černobílý magnetofon	4,9	9,9	16,8	3,1	5,7	13,3	7,4	18,4	26,7	5,1	11,2	16,7

lečnosti, ale i jejich lepší či horší minulost. Působením zvyklostí, obyčejů, tradic rodinné výchovy a vzdělání se zde reprodukuje často vzory chování a smýšlení, které odpovídají daleko více předchozí ekonomické i sociální situaci těchto tříd a skupin než současným poměrům. V současné době je diferenciací v této oblasti (ať již máme na mysli diferenciaci v základním vybavení domácnosti či vybavení předměty pro volný čas) daleko vyšší než příjmová rozpětí a i vazba této diferenciací na sociální a třídní charakteristiky jedinců i domácností je těsnější než v dříve diskutovaných případech [24; 16].

V současné době jsme i zde svědky intenzivního procesu homogenizace, který zasahuje jak disponování s příjmy, tak konzumní zvyklosti a aspirace. Nejmarkantněji se tento proces projevuje u zemědělců, tedy u té části populace, která se v dosavadních výzkumech odlišovala nejmeně rozvinutými a nejtradičnějšími návyky v oblasti konzumu i využívání volného času. O výrazném vzestupu životní úrovně v zemědělství svědčí celá řada údajů, zejména statistik o vývoji hrubých peněžních příjmů a výdajů domácností. Statistiky dokládají, že v současné době je průměrná úroveň vydání na jednoho člena domácnosti družstevních rolníků vyšší než

u dělnických domácností. Například výdaje za průmyslové zboží v roce 1970 byly v těchto domácnostech 1,1krát vyšší než odpovídající údaje v zaměstnaneckých domácnostech a 1,3krát vyšší než v domácnostech dělnických. I když je za těmito čísly skryta i poněkud odlišná věková a sociální skladba zemědělských domácností, přece jen odhalují výraznou dynamiku životních podmínek socializované vesnice a kvalitativní změny v celém způsobu života vesnického obyvatelstva.

Tento trend lze postihnout i na vývoji vybavenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby, kde například stupeň vybavení dopravními prostředky je u zemědělců vyšší než u dělnických rodin a u některých jiných předmětů je vyšší než u zaměstnaneckých rodin. Proces vyrovnávání se dosud týká spíše základního komplexu vybavení domácnosti (pračka, lednička, ždímačka, televizní přijímač ap.), za nímž se ovšem skrývá diferenciací v kvalitě a stáří předmětů, návyků obnovy těchto předmětů a pochopitelně i zvyklostí při jejich užívání. Kvalitativní diferenciací je daleko více spjata s nejrůznějšími sociálními charakteristikami, zejména se stářím domácnosti, příjmem a vzděláním jejich členů. Je doménou nejrůznějších prvků marginální sociální diferenciací, nezřídka

⁷ Průměrné údaje jsou obvykle menší než průměry jednotlivých skupin, protože do celkového průměru ČSSR vstupují i domácnosti ekonomicky

neaktivních (důchodců apod.) a domácnosti, jejichž hlavou je soukromé hospodářící zemědělec [19; 25].

Tabulka 2. Struktura týdenního časového fondu v letech 1961 a 1967 v ČSSR v %⁸

Skupina aktivit	Muži						Ženy					
	dělníci		zaměstnanci		družstevníci		dělnice		zaměstnankyně		družstevnice	
	1961	1967	1961	1967	1961	1967	1961	1967	1961	1967	1961	1967
práce a cesta do práce	32,4	32,0	32,6	31,0	36,3	34,4	28,6	26,4	28,3	28,4	25,7	25,4
komplex domácích povinností	8,1	8,0	8,2	7,5	8,2	9,7	23,9	20,6	22,2	18,6	28,2	25,9
uspokojování biologicko-fyziologických potřeb	39,4	40,8	38,3	40,2	38,9	41,5	36,8	40,4	37,3	38,9	36,5	39,4
volný čas	20,1	19,2	20,9	21,3	16,6	14,2	10,7	12,6	12,2	14,1	9,6	9,3

bývá i známkou sociální pozice rodiny, nepochybně však méně výrazně než ve vyspělých kapitalistických zemích.

Zřetelná diferenciacie se projevuje ve vybavení pro volný čas. Například rekreační chatu vlastnilo v roce 1967 7,3 % rodin zaměstnaneckých, ale pouze 2,9 % rodin dělnických, gramofon 28,4 % zaměstnaneckých, 19,4 % dělnických a 13,9 % zemědělských, fotoaparát 50,1 % rodin zaměstnaneckých, 24,0 % dělnických a pouze 17,9 % rodin zemědělských [17; 19; 24].

Zdá se, že relativní váha těchto rozdílů bude stále vzrústat, i když jejich důsledky ve sféře intelektuálního, emocionálního i sociálního rozvoje osobnosti budou méně patrné, a to zejména tehdy, bude-li, tak jako tomu bylo dosud, pokračovat proces homogenizace základních životních podmínek při neustálém všeobecném růstu životní a kulturní úrovně tříd a vrstev naší společnosti, rozšiřování sociálních jistot pracujících a postupném zkracování pracovní doby.

Procesy vyrovnávání podmínek a diferenciacie ve využívání mimopracovní doby a v aktivitách volného času

Procesy, které proběhly v československé společnosti v období let 1961–1967 (kdy byly u nás zkoumány časové rozpočty oby-

vatelstva), se projeví v těchto změnách ve struktuře časového fondu⁹ [6]:

1. Byla zkrácena pracovní doba a změněn týdenní pracovní režim.

2. Doba věnovaná spánku se u většiny sociálních skupin ustálila, neboť bylo zřejmě dosaženo v tomto ohledu bodu saturace.

3. Vzrostl čas věnovaný péči o sebe, neboť s růstem životní úrovně a vzdělanosti je uspokojování těchto biologicko-fyziologických potřeb stále více spojováno s řadou dalších, zejména estetických funkcí; tyto činnosti se kultivují a čas, jenž jim je věnován, se stává i mírou významu, jež populace přikládá hodnotám upravenosti, čistoty a hygienických standardů v této oblasti.

4. Poklesl celkově čas věnovaný péči o domácnost, a to zejména u žen, jako důsledek rozvoje terciární sféry, růstu vybavení domácnosti i změn ve sféře hodnotových orientací (u mužů se poněkud zvětšil).

5. V rámci volného času vzrostlo množství času věnovaného sledování hromadných sdělovacích prostředků, které převzaly i značnou část klasických vzdělávacích funkcí [20], rozšířil se čas na aktivity spjaté s rekreací (práce na obytné zahradě, na chatě apod.), fyzické aktivity, zejména sport a procházky. Stagnující a do jisté míry i klesající úroveň měly aktivity spja-

⁸ Setření o využití času, ÚKLKS v r. 1961, FSÚ ČSSR v r. 1967. Přepočteno [21].

⁹ Popis těchto změn ovšem nemůže být vyčerpávající, neboť dosud nedisponujeme údaji zachycující-

cími jak dlouhodobější historickou retrospektivu, tak stav po přechodu národního hospodářství na pětidenní pracovní týden a 42,5 hodinový režim.

Tabulka 3. Některé aktivity volného času v týdenním časovém fondu v hodinách podle pohlaví a socioprofesionálních skupin v ČSSR⁸

Aktivita	Pohlaví	Dělníci		Zaměstnanci		Družstevníci	
		1961	1967	1961	1967	1961	1967
procházky, rekreace, sport	muži	3,1	3,9	3,0	4,1	0,9	1,3
	ženy	2,2	2,6	2,3	3,3	0,6	0,9
poslech rozhlasu a televize	muži	9,0	10,8	7,4	10,2	8,3	9,1
	ženy	5,5	7,1	5,1	7,2	6,2	6,0
kulturně tvořivé aktivity	muži	0,6	0,1	0,8	0,2	0,3	0,0
	ženy	0,2	0,0	0,4	0,1	0,1	0,0
návštěva kina, divadla, koncertu apod.	muži	1,4	0,7	1,6	0,9	0,9	0,5
	ženy	1,5	0,8	1,5	1,0	0,7	0,5
sebevzdělávání včetně četby	muži	7,2	4,8	10,2	8,0	5,6	3,6
	ženy	2,7	2,6	4,4	3,8	2,4	1,6
veřejná činnost	muži	2,6	0,8	3,7	1,8	3,5	1,6
	ženy	0,8	0,4	1,4	0,5	1,0	0,6
pasivní odpočinek	muži	3,0	2,4	1,3	1,4	3,0	2,3
	ženy	1,3	1,3	1,1	0,9	1,8	1,4

té s tradičními formami vzdělávání, amatérskou kulturní tvořivostí a některými formami společenské participace, kde byl ovšem pokles vyvolán spíše symptomy blížící se společenské krize v letech 1968–1969 než úpadkem zájmu.

V šedesátých letech se na místo předpokládaného zvýšeného zájmu o vzdělávací a kulturní aktivity prosadila spíše tendence posilování životní úrovně a promítnutí dosaženého stavu životní úrovně do nových a kultivovanějších forem bydlení, stravování, ošacení, do vytváření podmínek pro atraktivnější formy trávení dovolených.¹⁰ V tomto procesu se ustálily nové standardy hygieny, bydlení a oblékání, které samy o sobě představují určitý pokrok, i když nebezpečí jejich hypertrofizace je relativně značné.

V tomto procesu se proměnila i sociální funkce řady aktivit, zejména aktivit spjatých s nákupy, úklidem domácnosti a stravováním v rodině. Růst kupní síly obyvatel a zkvalitnění nabídky zboží v obchodech vytvořily v šedesátých letech situaci, při níž obstarávání nejrůznějších potřeb pro domácnost a pro její příslušníky není již (alespoň v některých situačních kontextech a přes problémy, které zde dosud trvají) jen obtížnou a vyčerpávající povin-

ností, ale i prostředkem volby, prostředkem realizace určitých vyšších, například estetických potřeb, kulturním aktem. To platí zejména v oblastech, jež hrají v životě alespoň určitých společenských skupin výraznou individuálně stylotvornou funkci (např. oblékání mládeže). Právě tak některé činnosti spjaté se stravováním v rodině nabýly ve zvýšené míře funkce podtržení přátelských a rodinných vazeb. Řada těchto posunů je však jen situačně podmíněna.

Procesy, které v této oblasti proběhly, sice poněkud zrelativizovaly hranici mezi volným časem a ostatními činnostmi, nicméně nezrušily ji a ani ji nemohou zrušit. Prožívání volného času, závislé zdánlivě jen na svobodné volbě, je ve skutečnosti značnou mírou podmíněno celou řadou faktorů. Jestliže pro diferenciaci v množství volného času je v naší společnosti rozhodující zařazení či nezařazení do pracovního procesu, věk a pohlaví, pak pro způsob jeho strukturace a prožívání vystupují jako rozhodující faktory socioprofesionální postavení, charakter vykonávané práce a vzdělání. Jako druhořadé, tzn. méně vlivné faktory, se uplatňují příjem, pohlaví, rodinný stav a počet dětí [6; 16]. Rozsah této diferenciace ukazují typické činnosti, s nimiž se různé socioprofesionální skupiny

Tabulka 4. Typické činnosti volného času u různých socioprofesionálních skupin¹¹

Aktivity	Nekvalifikovaní dělníci	Kvalifikovaní dělníci	Nižší zaměstnanci	Vyšší zaměstnanci	Inteligence	Ženy v domácnosti	Důchodci
sledování televize		×				×	×
návštěva kina		×			×		
vycházky, turistika		×				×	
sportovní diváctví		×	×	×	×		
tanec, společenská zábava		×	×				
návštěva restaurací, vináren							
společenské hry		×		×	×		
návštěva divadla			×	×	×		
poslech hudby z desek			×		×		
práce ve společenských organizacích				×			
četba beletrie				×	×	×	×
návštěva přednášek				×	×		
věnování se rodině				×		×	
výlety autem					×		
koncerty					×		
zahrádkaření						×	×
ženské ruční práce						×	

identifikují a jimž se věnují často ve svém volném čase. Rozdíly jsou jak v jejich počtu, tak v jejich druhu. U nekvalifikovaných dělníků, kteří vykazují nejméně volného času a mají většinou pouze základní (často nedokončené) vzdělání, se neobjevuje ani jedna typická činnost, což naznačuje mimo jiné nevykrytalizovanost jejich chování ve volném čase. Poměrně nejvšestranněji tráví volný čas odborní zaměstnanci a příslušníci inteligence [5; 6], jimž se do značné míry přibližují kvalifikovaní, zejména průmysloví dělníci [16]. Značná meziskupinová diferenciacie existuje i v úrovni vkusu a v úrovni akceptovaných kulturních hodnot, přičemž této diferenciaci vůbec neodpovídá dichotomická koncepce elitní a masové kultury. Výzkum v Ostravě v roce 1968 ukázal, že převážná část obyvatel velkého průmyslového města, která prošla řadou mobilitních a migračních změn, se po stránce preference a osvojování kulturních hodnot „orientuje na díla solidní populární úrovně, popří-

padě na kulturní hodnoty prostých, jednoduchých struktur stylu, stavby a myšlenek, dostupných komunikativně komukoli, bez ohledu na stupeň jeho předběžné přípravy“.¹² Zároveň byla zjištěna značná míra heterogenity vkusu: respondent, který se v hudbě identifikoval s výtvoří efemérní avantgardy, se výrazně orientoval na populární filmy, milovník Dos Passose sledoval nejraději, pokud jde o hudbu, šlágry. Převážná část obyvatel preferovala kulturní hodnoty ležící mezi náročnou tvorbou a povrchními a často neumělými výtvoří. Podobné výsledky obsahují jak některé studie příjmu kulturních hodnot, zejména čtenářských zájmů [17], tak studie vkusu v oblasti bydlení [9]. Efektem cílevědomého boje proti kýči není hromadné akceptování vrcholných, komunikačně obtížných kulturních hodnot a výtvoří (a výsledky výzkumů ukazují, že vkusová „elasticita“ není taková, aby tohoto cíle bylo možno dosáhnout v blízké budoucnosti, nehledě již na spornost podobného záměru),

¹⁰ Jen pro ilustraci: Na počátku zavádění pětidenního pracovního týdne v roce 1966 se množství času věnovaného domácím pracím zvýšilo o volné sobotě (ve srovnání se sobotou pracovní) o 81 % [27]. Sládková [17] uvádí, že asi 10 % dospělé populace se věnovalo v r. 1971 ve volném čase další výdělečné činnosti.

¹¹ Výsledky výzkumu volného času v Ostravě 1968 [5; 6].

¹² Za díla solidní populární úrovně jsou pokládána např. díla „regionální klasiky“ (díla A. Jirásky, H. Sienkiewicze, M. Jókaije), kvalitní detektivky (Simenon, Christie), kvalitní díla z oblasti literatury faktu a populární literatury, z hudby např. nejkvalitnější pop music, dobrá opereta, dobrý musical (West Side Story, My Fair Lady) atd. [6].

ale daleko spíše přesun od úrovně neumění a nevksu do úrovně relativně solidního populárního standardu.

Rovněž rozdíly v úrovni vkusu a akceptovaných kulturních hodnot jsou značně vázány na socioprofesionální postavení. složitost vykonávané práce a vzdělání (a to nejen na vlastní vzdělání „konzumenta“, ale i na nejvyšší dosažené vzdělání v rodině, v níž žije). Tato skutečnost má zajímavé souvislosti, protože ukazuje v novém světle význam podstatné změny v sociální struktuře středoškolsky a vysokoškolsky vzdělané populace, na níž došlo v ČSSR po roce 1948.¹³

Těž intenzivní vertikální profesionální mobilita, která — právě tak jako procesy postupné eliminace a transformace sociálních nerovností — je charakteristickým rysem československé sociální struktury, má výrazný a přitom homogenizující vliv na způsoby využívání volného času, úroveň spotřeby a participace na kulturním životě. I když dosavadní výzkumy [16] ukazují, že úroveň využívání volného času, obsah a formy kulturní participace jsou zejména funkcí aktuálně dosažené úrovně vzdělání. vliv minulých třídních, profesionálních a vzdělanostních struktur, ať již v rozměru intergeneračním či intrageneračním, není zanedbatelný. Zkušenosti, návyky a aspirace získané v odlišných životních podmínkách se promítají do současného života příslušníků tříd, profesionálních a vzdělanostních skupin. Sociální mobilita se tak stává jedním z konkrétních společenských mechanismů, jimiž se ruší dřívější, dlouhodobým vývojem v kapitalistické společnosti fixované rozdíly ve způsobu života ve volném čase tříd a profesionálně vzdělanostních skupin naší společnosti.

V dlouhodobém sledování změn ve strukturách mimopracovní doby a volného času se tedy názorně ukazuje mnohostrannost souvislosti této oblasti života s celkovými změnami československé společnosti. Rozvoj volného času, optimalizace

jeho struktur a dopadů na člověka není jen otázkou dalšího zkracování pracovní doby a tvorby či propagace takových vzorů pro volný čas, které by přispívaly k všestrannému rozvoji člověka a k dynamické integraci socialistického společenského řádu, ale je především složitým výsledkem fundamentálních procesů ve společenských vztazích v etapě přechodu od kapitalismu k socialismu, změn v celkovém postavení jednotlivých tříd a vrstev naší společnosti, důsledků vlastnických přeměn i socialistické industrializace, urbanizace a kulturní revoluce. Výrazné omezení hodnotového principu a tržních mechanismů ve sféře služeb pro volný čas, změny v charakteru práce, růst kvalifikace a vzdělanosti, vysoká prostorová migrace a profesionální mobilita, urbanizace, vyrovnávání rozdílů mezi českými zeměmi a Slovenskem, to vše jsou konkrétní a historicky omezené prostředky a formy, jimiž se prosazuje zásadně odlišný společenský kontext volného času v socialistické společnosti na rozdíl od předchozích společenských formací. Dlouhodobým efektem těchto prostředků je překonávání základních třídních a skupinových diferenciací a nerovností v této sféře a otevření prostoru pro rozvoj individualizovaných potenci každého jednotlivce v intencích socialistické a komunistické společnosti.

Právě v kvalitativně novém napojení struktur volného času a mimopracovní doby na jejich celospolečenské zdroje i reprodukční mechanismy a ve změněných funkcích volného času spočívají základní specifika změn, jimiž prošel volný čas ve sledovaném období a jejichž efektem není jen zkrácení pracovní doby a zvýšení množství volného času a počtu nepracovních dní, ale především odstranění třídního antagonismu, který na jednom pólu v životním způsobu buržoazie produkoval nadbytek a zahálku a na druhé straně v životě pracujících, zejména dělníků, existenční nejistotu, hrozbu nezaměstnanosti, bezohlednou intenzifikaci ve sféře

¹³ V podmínkách československé společnosti, která prošla radikální socialistickou revoluční přeměnou, má i intergenerační stabilita ve sféře vzdělání náboj širší sociální změny, neboť otcové a synové prošli v průběhu vzdělávání zcela odlišnými enkulturačními tlaky a procesy, zprostředkovanými na straně

otců buržoazní školou, na straně synů školou socialistickou. Ještě významnější je tento sociální kontext u změn v třídní a profesionální pozici, kde socialistické přeměny radikálně přetvořily celý sociální rámec existence tříd a profesí.

práce a úpravy pracovní doby, bez zřetele k základním potřebám a zájmům pracujících.

Vyrovňování mezitřídních a meziskupinových rozdílů je složitým a dlouhodobým procesem, prosazujícím se nejenom v historickém čase vývoje společenských formací a konkrétních společností, ale i v rozměru generačním a individuálním. Homogenizační tendence se dosud rozsáhleji prosadily zejména v oblasti podmínek pro tvorbu a realizaci volného času — v oblasti zákonných úprav pracovní doby, rozšíření a činnosti institucí, částečně ve sféře vybavenosti domácností a základních struktur mimopracovní doby. Daleko méně pokročily tyto procesy ve sféře vlastních aktivit volného času, kontaktů s kulturou či rekreačního chování.

Svědčí to o tom, že změny ve volném čase nejsou automatickým produktem změny celospolečenských podmínek, ale že se v nich promítají mnohé, třídními specifiky dlouhodobě formované tradice a zvyklosti, jejichž pozitivní překonání vyžaduje rovněž dlouhodobé cílevědomé a systematické úsilí strany a státu.

Literatura

- [1] Brejchová, S. — Holečková, B. — Košnarová, V.: *Postavení žen v ČSSR*. Praha 1962.
- [2] Cejp, M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*. Praha, ÚVK 1973.
- [3] Fábry, V.: *Volný čas a aktivita městského člověka*. Bratislava, VÚKVM 1970.
- [4] Fábry, V.: *Volný čas obyvatelov dediny*. Bratislava, VÚKVM 1972.
- [5] Filipcová, B. a kol.: *Volný čas Ostrava, I.—VII*. Praha, SÚ ČSAV 1970.
- [6] Filipcová, B. a kol.: *Volný čas a kultura v průmyslovém městě*. Praha, ÚKVC 1974.
- [7] Galla, K.: *Dolní Rověň. Sociologický obraz české vesnice*. Praha 1939.
- [8] Chyba, A.: *Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu*. Praha, Svoboda 1972.
- [9] Jarošová, H.: *Esteticko-sociologické aspekty bydlení v Bratislavě*. Praha, Ingstav 1972.
- [10] Kadlecová, Z.: *Rozhlas a volné soboty*. Informace studijního oddělení Čs. rozhlasu. Praha 1968.
- [11] Linhart, J.: *Education — the Indispensable Factor for Leisure*. Praha, ECLÉ 1973.
- [12] *Minění žen o zaměstnání, domácnosti, rodině*. I., II. Praha, ÚVVM 1972.

- [13] Podoláková, K. — Valná, J.: *Spůsob života zaměstnaných žen v mimopracovním čase*. Bratislava, VÚŽÚ 1973.
- [14] *Pražané o bydlení a výstavbě*. Praha, ÚVVM 1972.
- [15] Rázga, V.: *Štúdium zmien v pracovnom čase ako zložka povahy práce vo vedeckotechnickej revolúcii*. Bratislava, ČVÚP 1970.
- [16] Roško, R. — Linhart, J.: *K problematike tvorby socialistického životného štýlu v ČSSR z hľadiska intervencie štátu*. Bratislava, SAV 1971. (Nepublikovaný materiál.)
- [17] Sládková, S.: *Průzkum postojů veřejnosti ke kultuře, k její funkci ve volném čase člověka a k významným kulturním a uměleckým hodnotám a tvůrcům*. Praha, ÚVK 1972.
- [18] Šimek, M. — Randlíková, A.: *Průzkum postojů mládeže k vybraným kulturním hodnotám a zájmovým kulturním aktivitám*. Praha, ÚVK 1971.
- [19] Štěpová, V.: *Vybavenost domácností v ČSSR některými předměty dlouhodobé spotřeby*. I., II. Praha, VÚO 1973—1974.
- [20] Vitečková, J.: *Přednáškové aktivity jako forma přenosu vědecké informace*. Praha, FON UK 1971.
- [21] Vitečková, J.: *Struktura časového fondu obyvatel ČSSR*. Praha, ÚFS ČSAV 1974. Nepublikovaný materiál.
- [22] *Volný čas Pražanů*. Praha, ÚVK 1973.
- [23] *Volný čas v ČSSR. Soubor sociálně ekonomických údajů a kulturních statistik*. I.—III. Praha, SÚ ČSAV 1969.
- [24] Vydrová, J.: *Kvalitativní diferenciace vybraných druhů spotřeby podle základních spotřebitelských skupin*. Praha, ITAZ 1970.
- [25] Vydrová, J. — Štěpová, V.: *Výzkum vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby*. Praha, ITAZ 1970.
- [26] *Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti*. Studie ÚFS ČSAV č. 8, Praha 1973.
- [27] *Výzkum postojů pracujících k volným sobotám v roce 1966*. Hradec Králové 1967.

Резюме

Лингарт И. - Витечкова Я.: Развитие рабочего и вне рабочего времени и досуга в социалистической Чехословакии

В статье дан обзор основных тенденций развития свободного и вне рабочего времени в послевоенные годы в Чехословакии. В этом развитии мы находим как ряд общих черт с развитием в других социалистических странах, так и некоторые особенности.

В долгосрочной перспективе проступают прежде всего следующие тенденции:

- а) постепенное сокращение рабочего времени в масштабах недели, года и всей жизни и постепенное увеличение вне рабочего времени;

- б) универсальность внедрения законодательной регуляции рабочего времени в жизнь широких масс включая и работников сферы услуг и сельского хозяйства;
- в) изменение структуры внерабочего времени в пользу увеличения доли деятельностей свободного времени;
- г) постепенное уменьшение межклассовых, межгрупповых и региональных различий в величине свободного времени, в условиях его использования и в способах его проведения и восприятия.

Хотя процессы гомогенизации общества протекают довольно интенсивно, особенно в отношении условий для проведения свободного времени (законодательство по рабочему времени, общественная оснащенность досуговой деятельности и оснащенность хозяйств предметами долгосрочного пользования, в т. ч. и предназначенными для использования свободного времени), дифференциация в сфере свободного времени остается еще значительной (эта дифференциация, как правило, больше, чем дифференциация по доходам) и зависит в основном от образования, характера и сложности труда, а отчасти и от уровня доходов. Образование, доходы и сложность труда воздействуют в основном на различия в способах использования свободного времени и на стремления, связанные со свободным временем, тогда как количество свободного времени и некоторые другие показатели структуры внерабочего времени больше зависят от возраста и пола, точнее говоря от разделения ролей в семье. В этой связи подчеркивается активная роль социалистических преобразований социальной структуры и социалистической собственности на средства производства в выравнивании условий формирования и использования свободного времени и в процессах складывания ценностных установок в сфере досуга.

Выясняется, что сглаживание межклассовых и межгрупповых различий является длительным и сложным процессом протекающим не только в историческом времени развития общественных строев и конкретных обществ, но и в масштабах поколений и индивидуальной жизни. Изменения в сфере свободного времени не являются автоматическим следствием общественных условий — в них отражаются многочисленные традиции и навыки, выработанные в течение длительного времени под влиянием классовой специфики, преодоление которых требует также долгосрочных, целеустремленных и систематических усилий со стороны партии и государства.

Summary

Linhart, J. — Vitéčková, J.: Development of Working Time, Free Time and Leisure in Socialist Czechoslovakia

The paper summarizes the basic developmental trends of free time and leisure in post-war Czechoslovakia. The development in Czechoslovakia has a number of features in common with the development in other

socialist countries, as well as some specific characteristics.

In a long-term temporal cross-section, it is especially the following tendencies that make themselves felt:

- a) gradual shortening of working time in the week, annual and life cycles, and a gradual extension of free time;
- b) universality with which legislative regulations of the working régime assert themselves in the life of broad masses of working people: this applies also to workers in the sphere of services and agriculture;
- c) restructuralization of free time in the interest of increasing the share of leisure activities;
- d) gradual reduction of interclass, intergroup and regional differences in the duration of leisure time, in the conditions of its utilization and in the ways of its realization and spending.

Notwithstanding the fact that processes of the society's social homogenization are operating with great intensity and asserting themselves especially in the area of conditions for leisure (i. e. in the sphere of legal regulations concerning working time, of institutional equipment for leisure activities as well as of household equipment with objects of long-term consumption, inclusive of objects designed for leisure), the sphere of leisure continues to remain considerably differentiated (while the range of this differentiation generally exceeds that of income differentiation), particularly in relation to education, to the character and complexity of work, and, in part, to the level of income. But education, income and complexity of work affect primarily the differentiation of the ways of utilizing leisure and the aspirations connected with leisure, while the amount of leisure as well as some other free-time structures are more affected by age and sex — more accurately said, by the division of roles in the family. In this context, emphasis is laid on the active role of socialist social-structure transformations and on the socialist ownership of production means in levelling the conditions for the creation and utilization of leisure, as well as on processes of affecting the formation of valuable habits in the area of leisure.

The elimination of interclass and intergroup differences appears to be a complex and long-termed process asserting itself not only in the historical time of the development of social formations and concrete societies but also in generation and individual dimensions. Changes in leisure are not an automatic product of all-social conditions but reflect a great number of traditions and practices that have been formed by specific class characteristics for a long period of time; their overcoming presupposes long-termed, goal-directed and systematic efforts of the Party and of the State.